

לצרף קרעים וטלאים לטלית שלמה: בין חז"ל לספר האגדה פרופ' חיים וייס

שיעור 1: מבוא

צפי זכה-אלרן, ספר האגדה לאור חזונו התרבותי של ח. נ. ביאליק, בתוך: מעשה סיפור (כרך ג')
ספר האגדה (1911-1908) שנערך בידי י"ח רבניצקי וח"נ ביאליק כחלק מ"ספרות האסופות" ביטא את הלבטים שנלוו לעיצוב הזהות היהודית החדשה בצומת הדרכים הסואן של מפנה המאות התשע-עשרה והעשרים. לבטים שהיו לחלק בלתי נפרד מהמעבר מתפיסת היהדות כדת לתפיסתה כלאום, מתפיסת המקורות כתורה לתפיסתם כתרבות, ומתפיסת העם היהודי כמיעוט אתני חסר הגדרה לאומית כוללת ומעשית, לתפיסתו כריבון לאומי בעל זיקות היסטוריות לעם היהודי, לשפה העברית ולארץ ישראל. הצלחתם של עורכי האסופה לשקף ולייצג את המעבר הזה ולהשאיר את מקצת השאלות התרבותיות הנובעות ממנו פתוחות לפרשנות, היא סוד הצלחתה של האסופה, להבנתי, שמצאה את מקומה על מדף מרכזי ומכובד בארון הספרים היהודי, בבתים מסורתיים וחילוניים כאחד.

ח.נ. ביאליק, הספר העברי

ואף-על-פי-כן הנה עינינו הרואות, שהגענו כעת לידי מצוקה רוחנית גדולה מנשוא; כל אחד מאתנו, ש"מלא כרסו" בספרות העברית מכל הזמנים, הסולת עם הפסולת, טעם בודאי לא אחת טעם הצעה, מעין יסורי טנטולוס: בנו הגדול או חברו תובע ממנו ספר ... כדי ללמוד להכיר על פיהם את דברי היצירה הלאומית בכלי ראשון, בדוגמאות נבחרות של גופי המקורות והוא הנתבע עומד לפני סבל ירושה צבור לפניו כהר ומתקשה להשיב. הרי-הרים של ספרים - וספר אין"

מתוך המבוא לספר האגדה

והאגדות הבאות בספר זה – באות כמו שהן, כצורתן וכלשונן, בלא "עבוד" צורה שיש עמו גם אבוד צורה וזיופה ובלא הוספת פוך של שוה פרוטה מצד המסדרים. מלבד תקוני הנוסחאות והלשון על פי גופי המקורות ולפי השערה מתונה, תקונים מוכרחים למטרת הספר וסדרו ולתועלת גוף הענין, כמו שמבואר עוד בפרוטרוט להלן – לא התירו לעצמם המסדרים לשנות כלום מן המטבע שטבע רוח העם לאגדותיו. האגדה המעולה, ככל יצירה עממית קלסית, שהגיעה במבחר דוגמאותיה לידי שלמותה האפשרית, אינה זקוקה לשום מיני פרכוס מ"שלנו". פרכוס כזה לעולם שבחו ספק ופגמו ודאי. נאה האגדה ויעלת-חן כמו שהיא דוקא וטבעיותה ומקוריותה – הן כל שבחה וכחה. אדרבה, "האמנים והיוצרים" שבדורנו הרבה יש להם ללמוד ב"סוד היצירה" הישראלית מן האגדה, ולא להפך – וגם זו היתה אחת מכונת המסדרים.

מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, ספר האגדה

עוד ספר חשוב אחד נתנה לנו הוצאת "מוריה": ספר האגדה, מבחר האגדות שבתלמוד ובמדרשים, סדורות לפי הענינים ומפורשות, כרך ראשון, ספר ראשון וספר שני, קראקא תרס"ח; והפעם בשותפות מפורשה, סדורות הנה על-ידי י. ח. רבניצקי וח. נ. ביאליק. וביאליק גם הקדים לבאר תכנית הספר במאמר "לכינוסה של האגדה העברית" ב"השילוח" בדברים נכונים להישמע. רק דברי ההילול הבאים בינתים הם מפריעים את הקורא. ביאליק הוא כבן-יחיד המתגעגע אחרי אביו; הוא לא רק ידבר ומרצה, כי אם גם יחבב וירומם את נושאיו בהפרזה. – ועוד זה: בתחילה הוא מעיר באותו המאמר על-ידבר ערך האגדות עצמן; אחר-כך יעיר על זה, שצריכות הן להיאסף וילמדנו בינתים, באיזה אופן תיאספנה ואיך צריך להיות ספר-האגדה שלנו, ויסיים לאמור: "ולספר כזה מחכה הספרות העברית". והקורא עוד לא ידע, כי הספר ההוא כבר מוכן לו [...] ושגם אותו מאמר גופו לא נכתב אלא לשם הספר הזה; והוא גם בא בהספר עצמו בתור הקדמה במעט שינויים [...]

שיעור 2: ראשיתו של רבי עקיבא

בבלי, נדרים נ ע"א (תרגום לעברית)

ר' עקיבא התקדשה לו בתו של כלבא שבוע, שמע כלבא שבוע והדירה הנאה מכל נכסיה. הלכה ונשאה לו. בחורף התגוררו במתבן, והיה מוציא לה תבן מתוך שער. אמר לה: אם היה לי הייתי נותן לך ירושלים של זהב. בא אליהו ונראה להם כאדם ונעמד בפתח, אמר להם: הבו לי קצת תבן שילדה אשתי ואין לי במה להשכיבה. אמר ר' עקיבא לאשתו: ראי איש שאפילו קש אין לו. אמרה לו: לך לבית הרב. הלך ישב שתיים עשרה שנה לפני ר' אליעזר ור' יהושע. בתום שתיים עשרה השנים בא לביתו, שמע מאחורי ביתו שרשע אחד אומר לאשתו: יפה נהג בכך אישך אחד שאינו דומה לך (שאינו ממשפחה מיוחסת) ועוד שהשאיךך אלמנה חיה כל השנים הללו. אמרה לו: אם יציית לי שיהיו שתיים עשרה שנים נוספות. אמר: הואיל ונתנה לי אחזור לאחורי. חזר, הלך וישב שתיים עשרה שנים נוספות. חזר עם עשרים וארבע אלף זוגות תלמידים. יצא כל העולם לקבלו, ואף היא קמה לצאת לקראתו. אמר לה אותו רשע: ואת לאן? אמרה לו "יודע צדיק נפש בהמתו" (משלי י"ב). באה להראות לפניו, היו דוחקים אותה חכמים, אמר להם: הניחו לה, שלי ושלכם שלה הוא. שמע כלבא שבוע, בא ושאל על נדרו והתירו.

בבלי, כתובות סב ע"ב - סג ע"א

ר' עקיבא רועה של בן כלבא שבוע היה. ראתה ביתו (של כלבא שבוע) שהיה צנוע ומעולה, אמרה לו: אם אתקדש לך תלך לבית הרב? אמר לה כן. התקדשה לו בצנעה ושלחה אותו. שמע זאת אביה והוציאה מביתו והדירה מכל מכסיו. הלך (עקיבא) ישב שתיים עשרה שנה בבית הרב. כשחזר באו עימו שנים עשר אלף תלמידים. שמע (עקיבא) זקן האומר (לאשתו) עד מתי תשבי אלמנה חיה. אמר לו (רחל לזקן) אם לי יציית ישב שתיים עשרה שנים נוספות. אמר: ברשות אני עושה הלך וישב שתיים עשרה שנים נוספות בבית הרב. כאשר בא באו עמו עשרים וארבע אלף תלמידים. שמעה אשתו והייתה יוצאת לקראתו. נפלה על אפה והייתה מנשקת את רגליו והיו דוחפים אותה תלמידיו. אמר להם: עזבוה, שלי ושלכם שלה הוא. שמע אביה שבא איש גדול לעיר. אמר: אבוא לפניו אולי יפר נדרי. אבא לפניו. אמר לו: אם היה תלמיד חכם האם היית נודר? אמר לו: אפילו פרק אחד ואפילו הלכה אחת. אמר לו אני הוא. נפל על פניו ונשקו ונתן לו מחצית ממונו.

שיעור 3: הציצית של רבה בר בר חנה

בבלי, בבא בתרא עג ע"ב - עד ע"א

אמר לי: תא אחוי לך מתי מדבר. אזלי, חזיתניהו ודמו כמאן דמיבסמי וגנו אפרקיד, והוה זקיפא ברכיה דחד מינייהו, ועייל טייעא תותי ברכיה כי רכיב גמלא וזקיפא רומחיה ולא נגע ביה. פסקי חדא קרנא דתכלתא דחד מינייהו, ולא הוה מסתגי לן. אמר לי: דלמא שקלת מידי מינייהו? אהדריה, דגמירי, דמאן דשקיל מידי מינייהו לא מסתגי ליה. אזלי אהדרתיה, והדר מסתגי לן. כי אתאי לקמיה דרבנן, אמרו לי: כל אבא - חמרא, וכל בר בר חנה - סיכסא! למאי הלכתא עבדת הכי? למידע אי כבית שמאי אי כבית הלל, איבעי לך למימני חוטיין ולמימני חוליות. א"ל: תא אחוי לך הר סיני. אזלי, חזאי דהדרא ליה עקרבא וקיימא כי חמרי חוורת. שמעתי בת קול שאומרת: אוי לי שנשבעת, ועכשיו שנשבעתי מי מפר לי? כי אתאי לקמיה דרבנן, אמרו לי: כל אבא - חמרא, כל בר בר חנה - סיכסא! היה לך לומר: מופר לך. והוא סבר: דלמא שבועתא דמבול הוא.

בבלי, בבא בתרא עג ע"ב - עד ע"א (תרגום לעברית)

הפכתי לו ולא יכולתי לו. אמר לי: בוא אראה לך מתי מדבר. הלכתי, ראיתים ודמו כמבוסמים [עד ע"א] ושכבו על גביהם והיתה ברכו של אחד מהם זקופה, ונכנס הערבי תחת ברכו כשהוא רכוב גמל ורומחו זקוף ולא נגע בה. חתכתי קרן אחת של תכלת של אחד מהם ולא יכולנו ללכת. אמר לי: שמא נטלת דבר מהם? החזירהו! שמקובלים אנו שמי שלוקח דבר מהם אינו יכול ללכת. הלכתי החזרתיה, ואחר כך יכולנו ללכת. כשבאתי לפני חכמים אמרו לי: כל אבא - חמור, כל בן בן חנה - שוטה. לענין מה עשית כך? לידע אם כבית שמאי אם כבית הלל - צריך היית למנות חוטים ולמנות חוליות! אמר לי: בוא ואראה לך הר סיני. הלכתי, ראיתי שמקיפים אותו עקרבים ועומדים כחמורים לבנים. שמעתי בת קול שאומרת: אוי לי שנשבעתי! ועכשיו שנשבעתי - מי מפר לי? כשבאתי לפני חכמים אמרו לי: כל אבא - חמור, כל בן בן חנה - שוטה. היה לך לומר: מופר לך! והוא סבור היה: שמא שבועה של מבול הוא. וחכמים - אם כן, 'אוי לי' למה? אמר לי: בוא ואראה לך

במדבר יד, 53-62

וידבר ה' אל משה ואל אהרן לאמר. עד מתי לעדה הרעה הזאת אשר המה מלינים עלי את תלנות בני ישראל אשר המה מלינים עלי שמעתי. אמר אלהם חי אני נאם ה' אם לא כֹּאֲשֶׁר דִּבַּרְתֶּם בְּאָזְנֵי בְּנֵי אֶעֱשֶׂה לָכֶם. בַּמִּדְבָּר הַזֶּה יִפְּלוּ פַגְרֵיכֶם וְכָל פִּקְדֵיכֶם לְכָל מִסְפָּרְכֶם מִבְּנֵי עֲשָׂרִים שָׁנָה וּמֵעֵלָּה אֲשֶׁר הִלִּינְתֶם עָלַי. אִם אַתֶּם תָּבֹאוּ אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר נִשְׁאַתִּי אֶת יָדֵי לְשַׁבַּן אֶתְכֶם בְּהָרֵי אֲשֶׁר יִפְּנֶה וַיְהוֹשֶׁעַ בֶּן נֹוֹן, וְטַפְּכֶם אֲשֶׁר אִמְרַתֶּם לְבֹו יִהְיֶה וְהִבִּיאֲתִי אֶתְכֶם וַיִּדְעוּ אֶת הָאָרֶץ אֲשֶׁר מֵאֲסַתֶּם בָּהּ. וּפַגְרֵיכֶם אַתֶּם יִפְּלוּ בַּמִּדְבָּר הַזֶּה. וּבְנֵיכֶם יִהְיוּ רַעִים בַּמִּדְבָּר אַרְבָּעִים שָׁנָה וְנִשְׂאוּ אֶת זְנוּתֵיכֶם עַד תִּם פַּגְרֵיכֶם בַּמִּדְבָּר. בַּמִּסְפָּר הַיָּמִים אֲשֶׁר תִּרְתֶּם אֶת הָאָרֶץ אַרְבָּעִים יוֹם לְשָׁנָה יוֹם לְשָׁנָה תִּשְׂאוּ אֶת עֲוֹנֹתֵיכֶם אַרְבָּעִים שָׁנָה וַיִּדְעֶתֶם אֶת תְּנוּאַתִּי. אֲנִי ה' דִּבַּרְתִּי אִם לֹא זֹאת אֶעֱשֶׂה לְכָל הָעֵדָה הָרַעָה הַזֹּאת הַנּוֹעֲדִים עָלַי בַּמִּדְבָּר הַזֶּה יִתְּמוּ וְשֵׁם יִמְתּוּ.

איכה רבה, פתיחתא לג (בובר)

[...] א"ר לוי כל ערב תשעה באב היה משה מוציא כרוז בכל המחנה ואומר צאו לחפור והיו יוצאין וחופרין קברות וישנין בהן, לשחרית היה מוציא כרוז ואומר קומו והפרישו המתים מן החיים והיו עומדים ומוצאין עצמן חמשה עשר אלף בפרוטרוט חסרו שש מאות אלף [...]

בבלי, מנחות מא ע"ב

ת"ר: כמה חוטיין הוא נותן?
ב"ש אומרים: ד', וב"ה אומרים: ג'.

מתוך 'מתי מדבר האחרונים' / ח.נ. ביאליק

קומו, תְּעִי מִדְּבַר, צָאוּ מִתּוֹךְ הַשְּׁמָמָה;
עוֹד הַדֶּרֶךְ רַב, עוֹד רַבָּה הַמְּלַחְמָה.

אֶל-נָא יַעֲצֹרְנוּ פְּגָרֵי הַנְּחִישָׁלִים,
שְׁבַעֲבָדוֹתֵם מֵתוֹ – נִפְסַח עַל-הַחֲלָלִים!

רַב-לָכֶם לְנוֹעַ, לְנוֹד בְּעַרְבָּה –
וּלְפָנֵיכֶם פְּרוּשָׁה דֶּרֶךְ גְּדוּלָּה, רְחֻבָּה.

רְקִיבוּ בְּקִלּוֹנָם סְרוּחִים עַל-צָרֹתֵם,
שְׁבַכְתֶּם נְשָׂאוֹ מִמְצָרִים אוֹתָם.

רַק אַרְבָּעִים שָׁנָה נִתַּע בֵּין הַהָרִים –
וּבְחֹל טָמְנוּ שְׁשִׁים רַבּוֹא פְּגָרִים.

יִמְתַּק לָמוֹ חִלּוּמָם, חִלּוֹם רַב בְּצָלִים, שׁוּמִים,
דְּוִדִים מְלֵאֵי בָשָׂר רַבִּים וְעֲצוּמִים.

מתוך 'מתי מדבר' / ח.נ. ביאליק

תא אחוי לך מתי מדבר (ב"ב עג)

לֹא עֲדַת כְּפִירִים וּלְבָאִים יְכַסּוּ שָׁם עֵין הָעַרְבָּה,
לֹא כְבוֹד הַבֶּשֶׁן וּמְבַחַר אֱלוֹנָיו שָׁם נִפְלוּ בְּאֵדִיר
עַל יַד-אֱהֲלִיָּהוּם הַקְּדָרִים מוֹטְלִים בַּחֲמָה עֲנָקִים,
בֵּין חוֹלוֹת הַמְּדַבֵּר הַצֹּהֲבִים פְּאָרִיּוֹת לְכַטַּח יְרַבְּצוּ.
שָׁקַע הַחֹל תַּחַת מְרַבֵּץ גּוֹפּוֹתֵם מוֹצֵקוֹת הַגְּרָמִים,
דְּבָקוּ אֲדִירִים לְאַרְצָךְ, נִרְדְּמוּ – וְאַזְנָם עָלֵיהֶם:
חֲרִבוֹת הַצּוֹר מְרַאשׁוֹתֵם, בֵּין רַחֵב כְּתִפֵּיהֶם פִּידוֹנָם,
אֲשַׁפֶּה וּתְלִי בַּחֲגֵרְתֵם וּנְעוּצוֹת בַּחֹל חֲנִיתוֹתֵם.
צָנְחוּ בְּאַרְצָךְ רֵאשִׁיָּהֶם הַכְּבִדִים מְגִדְלֵי הַפְּרָע,
נִגְרַר שְׁעַר תְּלַתְלִיָּהֶם וְנִדְמָה לְרַעַמַת הַלְּבָאִים;
עֲזִים פְּנִימוֹ וּשְׁזוּפִים, וְעֵינָם כְּנַחֲשֵׁת מוֹעֲמָה,
מִשְׁחָק לְבָרַק חֲצֵי שֶׁמֶשׁ וּמִפְּגַע לְרוּחַ זְלַעְפוֹת

שיעור 4: ר' אלעזר בנו של ר' שמעון בר יוחאי

בבלי, בבא מציעא פד ע"ב (מתורגם)

כאשר נחה נפשו (של ר' אלעזר) אמר לאשתו: יודע אני שחכמים כועסים עלי ולא יתעסקו בי (בקבורתי) כראוי. הניחי אותי בעליית הגג ולא תפחדי ממני. אמר ר' שמואל בר נחמני: אמרה לי אמו של ר' יונתן שאמרה לה אשתו של ר' אלעזר בר' שמעון: לא פחות משמונה עשרה שנה ולא יותר מעשרים ושתים שנה הניחה אותו בעליה: "כאשר הייתי עולה לראות בשערותיו, כאשר הייתה נתלשת שערה היה יוצא דם. יום אחד ראיתי תולעת שיצאה מאוזנו וחלשה דעת. נראה לי בחלום ואמר לי: זה שום דבר, יום אחד שמעתי שמזלזלים בתלמיד חכם ולא מחיתי כפי שצריך הייתי". כאשר באו שניים לדין, היו עומדים בפתח; זה אמר את דבריו וזה את דבריו. יצא קול מהעלייה ואמר: "איש פלוני אתה חייב איש פלוני אתה זכאי".

יום אחד רבה אשתו עם שכנתה אמרה לה: "תהא כבעלה שלא ניתן לקבורה". אמרו חכמים: כל זה וודאי אין הוא כדרך ארץ. יש אומרים רבי שמעון בן יוחאי נראה להם בחלום, אמר להם: פרדה אחת יש לי ביניכם ואין אתם רוצים להביאה אצלי. הלכו חכמים לעסוק בו (בקבורתו). לא הניחו בני עכברה שכל השנים שהיה ישן רבי שמעון בעלייה לא הגיעה חיה רעה לעירם.

יום אחד ערב יום הכיפורים היה והיו טרודים. שלחו חכמים לבני ביריה ולקחו את מיטתו והביאוה למערת אביו. מצאו שם נחש שהקיף את המערה, אמר לו: נחש נחש פתח פיך ויכנס בן אצל אביו. פתח להם.

שלח רבי לדבר באשתו, שלחה ליה: כלי שנשתמש בו קודש ישתמש בו חול? שם אומרים: "במקום בו בעל הבית תולה את כלי זיינו, הרועה מבקש לתלות את סלו". שלח לה: אמנם בתורה גדול ממני, אבל במעשים טובים מי גדול ממני? שלחה לו: בתורה האם גדול ממך - לא ידעתי, במעשים - ידעתי, שהרי קיבל על עצמו ייסורים.

שיעור 5: מותו של הרבי

ספר האגדה מהדורה ראשונה

בבלי, כתובת כד ע"א

ביום פטירתו של רבי גזרו חכמים תענית ובקשו רחמים. אמרו: כל מי שיאמר: 'רבי מת' -- ידקר בחרב. עלתה שפחתו של רבי לנג ואמרה: עליונים מבקשים את רבי ותחתונים מבקשים את רבי: יהי רצון שיכופו תחתונים את העליונים. כיון שראתה שהוא מצטער הרבה אמרה: יהי רצון שיכופו עליונים את התחתונים. ולא פסקו חכמים מלבקש רחמים. נטלה כד וזרקה מן הנג - נשתתקו חכמים, ויצאה נשמתו של רבי.

אמרו לו חכמים לבר-קפרא: לך ראה. הלך ומצא שהוא מת. קרע בנדו והחזיר את הקרע לאחוריו. פתח ואמר:
אֲרָאִים וּמְצוּקִים אָחֳזוּ בְּאֶרֶן-הַקֹּדֶשׁ,
נִצְחוּ אֲרָאִים אֶת הַמְצוּקִים-וּנְשָׁבָה אֶרֶן-הַקֹּדֶשׁ.
אמרו לו: מת? אמר להם: אתם אמרתם, אני לא אמרתי.

ההוא יומא דנח נפשיה דרבי גזרו רבנן תעניתא ובעו רחמי ואמרי כל מאן דאמר נח נפשיה דר' ידקר בחרב סליקא אמתיה דרבי לאיגרא אמרה עליוני' מבקשין את רבי והתחתוני' מבקשין את רבי יהי רצון שיכופו תחתונים את העליונים כיון דחזאי כמה זימני דעייל לבית הכסא וחליץ תפילין ומנח להו וקמצטער אמרה יהי רצון שיכופו עליונים את התחתונים ולא הוו שתקי רבנן מלמיבעי רחמי שקלה כוזא שדייא מאיגרא [לארעא] אישתיקו מרחמי ונח נפשיה דרבי אמרו ליה רבנן לבר קפרא זיל עיין אזל אשכחיה דנח נפשיה קרעיה ללבושיה ואהדריה לקרעיה לאחוריה פתח ואמר אראלים ומצוקים אחזו בארון הקדש נצחו אראלים את המצוקים ונשבה ארון הקדש אמרו ליה נח נפשיה אמר להו אתון קאמרתו ואנא לא קאמינא

אהרן אופנהיימר, רבי יהודה הנשיא (מרכז זלמן שזר, 7002)

לפי מסורות שונות, סבל רבי יהודה הנשיא ייסורי מחלות במשך שנים רבות לפני מותו. מייחסים לו אבנים בדרכי השתן, שטפי דם בגלל צפדינה, חניכיים תופחים, מכחילים ומזדהמים וריח רע מהפה, פצעים חדשים שלא הגלידו וצלקות ישנות שהיו עלולות להיפתח (בבלי, בבא מציעא פה ע"א). לפי המקור הנדון, מותו של רבי יהודה הנשיא בא לו בשל מחלת מעיים חריפה, שבועטיה נתייסר בצורך להסיר את התפילין בכל הפעמים התכופות שבהן נאלץ להיכנס לבית הכיסא (בתקופתו נהגו החכמים להתעטר בתפילין במשך כל היום, לא רק בעת תפילת שחרית).

בצמירתא, ושית בצפרנא. אהורייריה דבי רבי הוה עתיר משבור מלכא, כד הוה רמי כיסתא לחיותא הוה אזיל קלא בתלתא מילי, הוה מכוין דרמי בההיא שעתא דעייל רבי לבית הכסא, ואפי' הכי מעבר ליה קליה לקלייהו, ושמעו ליה נחותי ימא.

תרגום:

בבלי, בבא מציעא פה ע"א

מנהל האורות של רבי (יהודה הנשיא) היה עשיר משפור המלך. כאשר היה מטיל תבן לפני הבהמות היה קולן הולך עד שלושה מילין. היה מכוון לתת להן באותה השעה בה רבי היה נכנס לבית הכסא. ולמרות זאת היה קולו של רבי גובר על קולן והיו שומעים אותו יורדי הים.